

Michaił M. Bachtin
Pogranicza twórczości słownej

Studia i notatki archiwalne

Przekład, wstęp, noty wprowadzające,
przypisy i komentarze

Danuta Ulicka

Państwowy Instytut Wydawniczy

Danuta Ulicka

Bachtin – bachtinologia – bachtinizacja

Jesteśmy książką, którą sami napisaliśmy.
Andriej Biely¹

Trudno pisać o myślicielu, który „zbachtinizował”² humanistykę, kulturoznawstwo i nauki społeczne XX stulecia. Trudno tym bardziej, że wokół jego koncepcji powstał światowy „przemysł bachtinologiczny”³, wciąż produkujący kolejne interpretacje i reinterpretacje, użycia, nadużycia i aplikacje, przechwytyjący narzędzia i terminy stosowane w najmniej oczekiwanych obszarach wiedzy, tak że w rezultacie nie sposób już dotrzeć do ich wyjściowego znaczenia. Wielość monografii i rozpraw szczegółowych, komentowanych edycji i tłumaczeń na wszystkie najważniejsze języki,

¹ Cytat z odnalezionego w archiwach Łubianki rękopisu zatytułowanego *Dusza odczuwająca i myśląca w świetle duszy samopoznającej*, za: Witalij Szentaliński, «*Temu, kto ma umrzeć, nie odmawia się niczego*», przeł. Henryk Chłystowski, w: *Tajemnice Łubianki. Z «archiwów literackich» KGB*, cz. 2, Warszawa 1997, s. 113.

² Zob. Roman Mnich, *Tri zamietki o bachtinizacji sowriemiennogo literaturowiedienija*, w: *Bachtinskij Wiestnik* [praca zbior.], t. 1, Oriol 2005, s. 637–642.

³ Zob. Gary Saul Morson, *The Baxtin Industry*, „Slavic and East European Journal” 1986, t. 30, nr 1, s. 81–90.

bibliografii, encyklopedii i słowników, konferencji, periodyków i centrów badawczych przerasta możliwość ogarnięcia całości. To właśnie Bachtinoo, a nie Borodino czy Waterloo, jak z ironią nazwał tę sytuację Wadim W. Liniecki, od ponad pół wieku decyduje o politykach naukowych: o kierunkach badań, obszarach problemów i językach ich analizowania⁴.

Ironia Linieckiego wymierzona jest nie w Bachtina, ale w przyprowadzającą mu „gębę” – „naszego nauczyciela”⁵. Zamiast przyprowadzić następne, proponując wykładnie jego prac i podejmując bez nadziejne próby zdefiniowania używanych w nich quasi-terminów, lepiej zatrzymać się na trzech kluczowych problemach, które pisma zgromadzone w niniejszym zbiorze narzucają. Tom bowiem jest szczególnie: znany i nieznan. Na pozór znany – polskie tłumaczenie większości zawartych w nim studiów, zatytułowane *Estetyka twórczości słownej*, funkcjonuje od lat⁶. Nieznany – bo po sześciotomowej opatrzonej obszernymi komentarzami rosyjskiej edycji Bachtinowskich dzieł zebranych (*Sobranije soczinienij*)⁷ podstawa tamtego tłumaczenia okazała się niewierna. Redaktorzy *Estietiki* pominieli znaczne partie manuskryptów, mylnie odczytali wiele fragmentów lub w ogóle ich nie odczytali, skompilowali rozpro-

⁴ Zob. Wadim Liniecki, «*Anti-Bachtin*» – *luczszaa kniga o Władimirie Nabokowie*, Sankt-Pietierburg 1994, s. 58.

⁵ Zob. tamże. W rozmowie z Nikołajem A. Pan'kowem (1956–2014) *Kak pizsut trudy, ili proischożdienije niesozdannogo awantiurnogo romana (Wadim Kożynow rasskazywajet o sud'bie i licznosti M. M. Bachtina)* Wadim W. Kożynow (zob. przyp. 6 na s. 13) wspomina, że Georgij D. Gaczew (zob. przyp. 6 na s. 13) miał ukłęknąć przed Bachtinem podczas ich pierwszej wizyty w Sarańsku (zob. s. 12–13).

⁶ Zob. Michał Bachtin, *Estetyka twórczości słownej*, przeł. Danuta Ulicka, oprac. Eugeniusz Czaplejewicz, Warszawa 1986. Tłumaczenie powstało na podstawie wydania rosyjskiego *Estietika słowiesnego tworczestwa*, wyb. Siergiej G. Boczarow, oprac. Galina S. Biernsztiejn i in., Moskwa 1979.

⁷ Zob. *Bibliografię prac Michaiła M. Bachtina. Wybór*, s. 612.

szone rękopisy w spójne teksty, samowolnie nadając im tytuły (podobnie jak tytuł całego zbioru, zaczerpnięty z listu uczonego do Matwieja I. Kagan z 20 lutego 1921 roku⁸) i opatrując je błędnymi datami. Wszystkie te wady w obecnym przekładzie zostały usunięte.

Powstały nie z powodu niechlujstwa czy rozmyślnego fałszerstwa. By wskazać, dlaczego mogły się pojawić, trzeba podjąć kluczowe nie tylko dla niniejszej edycji, lecz także całego dzieła Bachtina problemy: biograficzny, edytorski i translacyjny.

Bachtin i legenda Bachtina

Mawia się, że życie Bachtina to nienapisana powieść awanturzysta, i podkreśla detektywistyczny charakter rekonstrukcji faktów z jego biografii⁹. Jest w tym stwierdzeniu sporo przesady. Powstało wszak pięć obszernych monografii typu „życie i dzieło”¹⁰ i kilka kalendarium¹¹. Jeśli przykładać gatunek pikareski, to raczej do

⁸ Matwiej I. Kagan (1889–1937) – rosyjski filozof i kulturolog, jeden z członków bachtinowskiego kółka newelskiego, który w latach 1910–1914 studiował w Marburgu u Hermanna Cohena (1842–1918), Ernsta Cassirera (zob. przyp. 15 na s. 583) i Paula Natorpa (1854–1924).

List opublikowała córka, Judif M. Kagan (1924–2000), zob. *O starych bumagach iz siemiejnogo archiwa (M. M. Bachtin i M. I. Kagan)*, „Dialog. Karnawał. Chronotop” 1992, nr 1, s. 66.

⁹ Zob. Wadim W. Kożynow, *Kak piszut trudy*, s. 110.

¹⁰ Zob. Katerina Clark, Michael Holquist, *Mikhail Bakhtin*, Cambridge, Mass.–London 1984; Gary Saul Morson, Caryl Emerson, *Mikhail Bakhtin. Creation of a Prosaics*, Stanford 1990; Siemion S. Konkina, Łarisa S. Konkina, *Michaił Bachtin. Stranicy żizni i tworcziestwa*, Saransk 1993; Ken Hirschkop, *Mikhail Bakhtin. An Aesthetic for Democracy*, Oxford 1999; Nikołaj A. Pan'kow, *Woprosy biografii i naucznoego tworcziestwa M. M. Bachtina*, Moskwa 2010.

¹¹ Zob. na przykład Siergiej G. Boczarow, Władimir I. Łaptun, Tatjana G. Jurczenko, *Kalendarium życia i twórczości Michaiła Michajłowicza*

przygód dzieł Bachtinowskich. Świadczą o tym także monografie i kalendaria, w których więcej mowy o faktach pisarskich niż życiowych. Te ostatnie są nieliczne i niepewne. Podobno nie lubił ich ujawniać (czy może raczej, w ciągłym poczuciu zagrożenia, obawiał się o nich mówić, a indagowany – odmawiał jasnych odpowiedzi¹²). Podobno w niektórych biogramach przypisywał sobie wydarzenia z życia nie swojego, lecz Matwieja I. Kagana i brata Nikołaja¹³.

Pomimo dramatycznych losów Bachtin jest więc człowiekiem niemalże bez biografii. Sprowadza się ona do kilkunastu oficjalnych danych, nie zawsze poświadczonych, a jeśli poświadczonych, to nie zawsze wiarygodnymi dokumentami.

Urodził się 16 lub 17 listopada 1895 roku w Orle, w rodzinie albo mieszczańskiej, albo ziemiańskiej – nie wiadomo. O edukacji i wykształceniu także niewiele wiemy. Można podejrzewać, że gim-

Bachtina (najważniejsze daty), w: Wiktor Duwakin, *Rozmowy z Michaiłem Bachtinem*, przeł. Anna Kunicka, Warszawa 2002, s. 391–409; *The Bakhtin Circle. A Timeline*, w: *The Bakhtin Circle. In the Master's Absence*, red. Craig Brandist, David Shepherd, Galin Tihanov, Manchester–New York 2004, s. 251–275; Danuta Ulicka, *Kalendarium*, w: *Ja – Inny. Wokół Bachtina. Antologia*, red. Danuta Ulicka, t. 1, Kraków 2009, s. 475–500. Ostatnie zestawienie obejmuje fakty z biografii całego kręgu Bachtinowskiego.

¹² Informacja podana w prywatnej rozmowie z autorką wstępu przez opiekującą się Bachtinem w ostatnich latach jego życia po śmierci żony Leontinę S. Mielichową (ur. 1940) – literaturoznawczynię, badaczkę twórczości Lermontowa (zob. przyp. 22 na s. 599) i uczestniczkę seminarium poświęconego poecie, prowadzonego w latach sześćdziesiątych na Uniwersytecie Moskiewskim przez Władimira N. Turbina (zob. przyp. 33 na s. 16), z którym odwiedzała Bachtina w Sarańsku.

¹³ Zob. Aleksandr G. Lisow, Jelena G. Trusowa, *Rieplika po powodu awtobiograficznego mifotworczestwa M. M. Bachtina*, „Dialog. Karnawał. Chronotop” 1996, nr 3, s. 165; Ken Hirschkop, *Historia tworzenia historii (warianty historii Bachtina)*, przeł. Michał Mrugalski, w: *Ja – Inny. Wokół Bachtina. Antologia*, red. Danuta Ulicka, t. 2, Kraków 2009, s. 11–12.

Nikołaj M. Bachtin – zob. przyp. 20 na s. 544.

nazjum ukończył w Wilnie, że prawdopodobnie potem uczęszczał na Uniwersytet Noworosyjski w Odessie (obecnie Narodowy Uniwersytet Odeski). Możliwe, że od 1916 roku słuchał wraz z bratem Nikołajem wykładów na Wydziale Filologiczno-Filozoficznym uniwersytetu w niegdysiejszym Petersburgu, przemianowanym już na Piotrogród. Tu w latach 1917–1918 brał udział w posiedzeniach Towarzystwa Religijno-Filozoficznego. W roku 1918 opuścił wygłodzone, pustoszone rozruchami wojennymi i porewolucyjnymi miasto, wyjechał do Newła niedaleko Witebska (obecnie Białoruś), gdzie nauczał historii, socjologii i języka rosyjskiego w miejscowej szkole średniej i w seminarium nauczycielskim. W Newlu powstało też pierwsze koło Bachtinowskie, zwane również newelską szkołą filozoficzną lub kółkiem neokantowskim, do którego należała grupa jego „myślowych sprzymierzeńców”¹⁴. Z niektórymi – z Matwiejem I. Kaganem, Pawłem N. Miedwiediewem, Walentinem N. Wołoszynowem, Lwem W. Pumpianskim¹⁵ – losy połączyły go do końca ich życia. W 1920 roku przeniósł się do Witebska. Miasto, do którego ściągnęła z Piotrogradu znaczna część elity artystyczno-humanistycznej, często całymi instytucjami, przeżywało wtedy „witebski renesans”¹⁶. Funkcję mera sprawował Miedwiediew, peł-

¹⁴ Tak tłumacząc używane przez Bachtina słowo *jedinomyślenniki*.

¹⁵ Paweł N. Miedwiediew (1892–1938) – literaturoznawca i działacz polityczno-kulturalny, znawca poezji srebrnego wieku, autor rozprawy *Formalnyj mietod w literaturowiedienii. Kriticzeskoje wwiedienije w socyologiczeskiju poetiku* (1928).

Walentin N. Wołoszynow (1895–1936) – językoznawca i kulturolog, znany z dwóch rozpraw sygnowanych jego nazwiskiem: *Friedizm. Kriticzeskoj oczerk* (1927) oraz *Marksizm i filosofija jazyka* (1929).

Lew W. Pumpianski (1891–1940) – literaturoznawca specjalizujący się w twórczości XVIII wieku, w latach trzydziestych profesor leningradzkiego konserwatorium i profesor Wydziału Filologicznego uniwersytetu w Leningradzie.

¹⁶ Zob. Aleksandra Szatskich, *Witiebśk. Żyżn' iskusstwa. 1917–1922*, Moskwa 2001.

nomocnikiem do spraw sztuki był Chagall, a Kazimierz Malewicz¹⁷ od 1919 roku nauczał w szkole sztuk plastycznych.

Bachtin podjął wykłady z literatury w witebskim Instytucie Pedagogicznym, w konserwatorium – z historii i filozofii muzyki, wygłaszał publiczne prelekcje w licznych porewolucyjnych instytucjach (między innymi w Witebskim Studiu Literackim Związku Pracowników Sztuki). W 1924 roku wrócił do Piotrogradu, już przemianowanego na Leningrad, udzielał prywatnych wykładów w młodzieżowych kółkach zainteresowań i domowych lekcji z historii literatury rosyjskiej. Wznowił działalność koła newelskiego. Dwudziestego czwartego grudnia 1928 roku został aresztowany pod zarzutem udziału w tak zwanej organizacji antyradzieckiej – stowarzyszeniu religijno-filozoficznym Zmartwychwstanie. Pierwotny wyrok, skazujący na pięć lat łagru na Wyspach Sołowieckich (obwód archangielski), został dzięki staraniom przyjaciół i interwencji wysoko postawionych działaczy polityczno-kulturalnych zmieniony na pięć lat zesłania do Kustanaju w północnym Kazachstanie (oficjalnym powodem była gruźlica kości). Pracował jako księgowy. Po zakończeniu zsyłki w 1934 roku pozostał tu jeszcze dwa lata, najprawdopodobniej świadomy, że powrót do dużych, centralnych miast, Moskwy czy Leningradu, groziłby ponownym aresztowaniem. W roku 1936 w rezultacie zabiegów Miedwediewa uzyskał posadę wykładowcy literatury w Instytucie Pedagogicznym w Sarańsku, stolicy Mordwy (obecnie Mordowia). Zwolniony z pracy w połowie 1937 roku, wrócił na krótko z żoną¹⁸ do Moskwy, a zimą przeniósł się do Sawiołowa (obecnie obwód twerski).

¹⁷ Marc Chagall (1887–1985) – malarz i grafik, o podwójnym obywatelstwie rosyjskim i francuskim, urodzony na Białorusi w rodzinie chasydzkiej.

Kazimierz Malewicz (1879–1935) – rosyjski malarz, teoretyk sztuki i poeta pochodzenia polskiego.

¹⁸ Małżeństwo z Jeleną Aleksandronną z domu Okołowicz (1901–1971) zostało zawarte w 1921 roku.

W latach 1941–1942 pracował w szkole średniej w Kimrach (obecnie obwód twerski), nauczając literatury oraz języków rosyjskiego i niemieckiego. W sierpniu 1945 roku otrzymał nominację na stanowisko docenta i kierownika Katedry Literatury Światowej w Instytucie Pedagogicznym w Sarańsku, a w 1958 – na stanowisko kierownika Katedry Literatury Rosyjskiej i Zagranicznej uniwersytetu, w który przekształcono Instytut. W 1967 doczekał się rehabilitacji. Od 1970 mieszkał z żoną w domu starców w Klimowsku, niedaleko Moskwy, a po przyjęciu do Związku Pisarzy ZSRR – od 1971 roku w Domu Pracy Twórczej w Pieriedielkinie. W 1972 roku otrzymał pierwsze w życiu mieszkanie – w Moskwie, przy ul. Krasnoarmiejskiej (nr 21 m. 42), na osiedlu spółdzielni „Dom Pisarzy”, w którym zmarł 7 marca 1975 roku.

Pomiędzy rokiem 1936 a 1938 odeszli prawie wszyscy (z wyjątkiem Marii W. Judiny, Iwana I. Sollertinskiego i Iwana I. Kanajewa¹⁹) „myślowi sprzymierzeńcy” Bachtina; niektórzy z nich, co się podkreśla (!), zmarli śmiercią naturalną (jak Wołoszynow, Pumpianski i Kagan), inni – zostali rozstrzelani za „działalność kontrewolucyjną” (jak Miedwiediew i Zubakin²⁰). Ci, którzy przeżyli, podlegali w latach pięćdziesiątych szykanom i represjom.

¹⁹ Marija W. Judina (1899–1970) – pianistka rosyjska, profesor konserwatoriów w Leningradzie, Tbilisi i w Moskwie, w 1930 roku zwolniona z konserwatorium w Leningradzie za udział w spotkaniach stowarzyszenia Zmartwychwstanie.

Iwan I. Sollertinski (1902–1944) – rosyjski filolog (romanista i germanista, poliglota) i muzykolog, profesor Leningradzkiego Instytutu Choreograficznego, dyrektor artystyczny filharmonii w Leningradzie i profesor konserwatorium w Leningradzie, zaprzyjaźniony z Dmitrijem D. Szostakowiczem (1906–1975), który dedykował mu kilka utworów.

Iwan I. Kanajew (1893–1984) – rosyjski biolog i genetyk, historyk nauki europejskiej, tłumacz prac przyrodznawczych von Goethego (zob. przyp. 66 na s. 550).

²⁰ Boris M. Zubakin (1894–1938) – rosyjski poeta improwizator, rzeźbiarz, filozof mistyczny, mason.

Osamotniony, przebywający na odległej prowincji, niezrehabilitowany Bachtin był typowym reprezentantem zagubionej w historii i przez historię straconej generacji – pokolenia wybitnych humanistów i artystów urodzonych w latach dziewięćdziesiątych XIX stulecia, uczących się jeszcze w carskich gimnazjach; przed rewolucją 1917 roku niektórzy z nich zdążyli postudiować za granicą, głównie na uniwersytetach niemieckich. Po rewolucji pracowali, bywało, w rozmaitych powoływanych przez bolszewików instytucjach, z entuzjazmem witając nowe czasy, nieświadomi ceny, którą przyjdzie im za to płacić już od końca lat dwudziestych. W latach pięćdziesiątych–siedemdziesiątych ci, którzy przeżyli, spotykali się z oskarżeniami o współpracę z władzami komunistycznymi – bo przeżyli²¹.

Ta złożona z nielicznych udokumentowanych faktów przemijająca biografia, z której niczego właściwie nie da się wyłuskać o pracach i dniach, o zwykłej codzienności, ilustrowana nielicznymi zachowanymi fotografiami, utrwalającymi prywatność (z kotem, z nieodłącznym papierosem, samotną doniczką na parapiecie okiennym) i coraz liczniejszymi wspomnieniami, niewolnymi zapewne od normalnych dla mechanizmów pamięci zniekształceń, musiała skłaniać do domysłów i układania frapujących historii, przekazywanych z ust do ust, niekiedy publikowanych, a bywa, że niepokrywających się ze sobą. Do ich powstania przyłożył się i sam Bachtin.

Legenda Bachtina zaczyna się w listopadzie 1960 roku, kiedy otrzymał list od studentów filologii Uniwersytetu Moskiewskiego, którzy dowiedzieli się, że autor *Problemów twórczości Dosto-*

²¹ Zob. Jean-Paul Bronckart, Cristian Bota, *Bakhtine démasqué. Histoire d'un menteur, d'une escroquerie et d'un délire collectif*, Genève 2011. Rozprawa, zatytułowana z jawną aluzją do publikacji: Michaił M. Bachtin (pod maskoj), *Friejdizm; Formalnyj mietod w literaturowiedienii; Markszizm i filosofija jazyka; Stat' i*, zebr. i oprac. Igor W. Pieszkow, Moskwa 2000, utrzymana jest w poetyce paszkwilu na Bachtina i bachtinologię.

jewskiego wydanych tuż po jego aresztowaniu przeżył i pracuje w Sarańsku. Trzech z nich – Wadim W. Kożynow, Siergiej G. Boczarow i Gieorgij D. Gaczew²² – przybyło do miasta w czerwcu 1961 roku. Podjęli starania o wznowienie książki. Studiujący wtedy na uniwersytecie w Moskwie jako doktorant Vittorio Strada²³, współpracownik turyńskiego wydawnictwa Einaudi, miał wówczas przekazać Bachtinowi list z propozycją opublikowania jej po włosku. To wymusiło na wydawnictwie Sowietiskij pisatel oficjalną propozycję złożoną rok później wydania monografii w ZSRR, by zapobiec skandalowi porównywanemu do skandalu z *Doktorem Żywago* Pasternaka²⁴, powieści po raz pierwszy opublikowanej właśnie we Włoszech. Warunkiem było przeredagowanie rozprawy i usunięcie „niesłusznych” pojęć oraz nazwisk.

Historia nie jest w pełni wiarygodna. Strada utrzymywał, że propozycję publikacji książki o Dostojewskim²⁵ jako wstępu do włoskiej edycji utworów autora *Biesów* przedłożył Bachtinowi już na początku 1961 roku, zanim poznał Koży-

²² Wadim W. Kożynow (1930–2001) – rosyjski literaturoznawca, krytyk literacki i publicysta, bachtinolog (wydawca rękopisów Bachtina, autor wielu artykułów i wspomnień o nim).

Siergiej G. Boczarow (1929–2017) – rosyjski literaturoznawca, jeden z bachtinologów, edytor, komentator, autor artykułów i wspomnień o Bachtinie, współtwórca pierwszego kalendarium; wraz z Wadimem W. Kożynowem ocalił jego rękopisy przewiezione z Sarańska do Moskwy w grudniu 1971 roku, przechowywane potem w ich prywatnych mieszkaniach w obawie, by nie uległy zniszczeniu lub upozorowanemu zagubieniu.

Gieorgij D. Gaczew (1929–2008) – rosyjski filozof, estetyk i literaturoznawca.

²³ Vittorio Strada (1929–2018) – włoski sławista, badacz i tłumacz rosyjskiej literatury, literaturoznawstwa, filozofii i myśli społeczno-politycznej.

²⁴ Boris L. Pasternak – zob. przyp. 38 na s. 554.

²⁵ Fiodor M. Dostojewski – zob. przyp. 46 na s. 541.